

SZABÓ GÁBOR

Poétikai szemléletváltások újabb irodalmunkban

Úgy vélem, nem szorul különösebb bizonyításra az a tétel, mely szerint egy tudomány tárgya nem a természet által adott, nem az „objektív valóság” szilárd tömbjének mechanikus feldarabolásával nyeri létét, hanem egy módszer kidolgozásának eredményeképp jön létre. Vagyis a vizsgálati szempontok, illetve a mögöttük meghúzódó előítéletek és előfeltevések által konstruált rendszer hívja életre saját tárgyát. Annak eldöntése, hogy a rendszeralkotáshoz segítségül hívott tények és szempontok mennyiben minősülnek szakmailag komolyan vehetőnek, mindig egy adott kor pillanatnyilag aktuális tudományos kondícióitól függ. Ez határozza meg, hogy egy korszak elméleti szakemberekből álló közössége hajlandó-e legitimálni, azaz „tudományos”-nak minősíteni a kutatás során felhasznált adatokat, illetőleg azok rendszerezési, csoportosítási elvét. A különböző irodalomtudományi iskolák között fennálló polemikus viszony egyik oka éppen abban keresendő, hogy önnön elméleti pozíciójukhoz képest referenciaképtelennek, azaz egy eszmei tudományosság szempontjából inadekvátnak minősítik a másik fogalmi, módszertani és tényfelhasználási rendszerét.

Mikor *Az angol irodalom történetében* Taine az emberi szellemet olyan óraműhöz hasonlította, melyben a főrugó mozgásmechanizmusát bőséges életrajzi és kortörténeti adatok tudományos vizsgálatával lehet felderíteni, nyilván álmában sem gondolta volna, hogy a XX. századi irodalomtudományos iskolák egy másfajta „tudományosság” nevében ha másban nem is, de abban mindenképp egyetértenek, hogy a biográfia és a régi értelemben vett történetiség kiszorítása az irodalmi gondolkodás köréből igen üd-
vözlendő feladatnak tekinthető.

Felmerülhet a kérdés, hogy a különböző vizsgálati módszerek, illetve az általuk létrehozott eredmények révén elkülönülő tudományos iskolák sajátosságai összevethetők-e egymással oly módon, hogy kitűnjék kompetenciájuk, használhatóságuk, vagy referenciális képességük minőségi különbsége.¹ Létezik-e tehát az irodalomtudományos gondolkodásmódok hierarchikus rangsora? Mikor ismert dolgozatának első részében Jauss² végérvényesnek tűnő gesztussal utasítja el az összes addigi vizsgálati módszert, és mindazt, ami ezek segítségével elmondható volt, burkolt formában azt jelenti be, hogy a hermeneutikai alapokon nyugvó recepcióesztétika kérdőhorizontja olyan rétegeket képes feltárni az irodalmi folyamatok mélyén, amelyek a régebbi, hibás módszereknek köszönhetően mindeddig rejtve maradtak.

Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete a „konstanzi-iskola”, elsősorban pedig H. R. Jauss eredményeit használja fel a magyar irodalom 1945 és 1991 közötti periódusának vizsgálatakor. Abból indul ki, hogy a létben való nyelvi bennfoglaltság mikéntje szemantikai problémaként jelentkezik. Az individuális meghatározottság pontosan definiálható nyelvi magatartást is jelent egyben, tehát az irodalmi alkotások módozatainak történeti alakulása a szubjektum ön- és létértelmezésében történő változások nyelvi konzekvenciájaként kezelendő.

E változások mibenléte a korábbi kérdésirányok és elvárasi horizontok tudás-szociológiai és introspekciós módszerekkel történő vizsgálatával határozható meg. Az irodalmi folyamat történetiségét pedig a kérdés–felelet, probléma–megoldás dialogikus viszonya, a mindenkori olvasó hagyományt folytonosan újrateremtő elvárasi horizontja közvetíti. Kulcsár Szabó egy olyan hatástörténeti láncolatot rajzol meg, amely a jelen perspektívájából nézve teremti meg az irodalom múltja és jelene közti összefüggést. Már a *Műalkotás–Szöveg–Hatás* című kötetben közzétett tanulmányok magukban hordozták egy átfogó korszakkép bemutatásának lehetőségét, illetőleg a szerző ez irányú törekvéseinek bizonyos jeleit. Ezek az írások arról tanúskodtak, hogy Kulcsár Szabó egy konzekvensen, és nagy biztonsággal alkalmazott terminológia (illetőleg az azt létrehozó elméleti megalapozottság) birtokában céltudatosan próbálta átrendezni irodalomtudományi közhelyeinket. Ez a radikális kritikusi magatartás a magyar irodalomelméleti gondolkodás ideologikussá torzított, mereven önmagába zárkózó „hagyományával” szemben kísérelte meg gondolkodásunkat a nyugat-európai szellemi áramlatok fősodrához kapcsolni. A „marxistának” nevezett irodalomszemlélet korlátolt, hisztérikusan elméletellenes modelljével szembeni tüntetés volt Kulcsár Szabó könyve, amely egyenlőségjelet tesz a művészi igazságok kimondásának lehetősége és az elméleti kompetencia közé. Ez egyúttal irodalmi múltunk átértékelésének szükségességét is felvetette.

Amit Collingwood a történelemmel kapcsolatban írt – hogy tudniillik a múltbeli események, melyeket a történész földerít, csupán a számára érzékelhető világot megérteni próbáló ember gondolkodásának termékei, azaz „objektív” múlt nem létezik –, az az irodalomtörténet vonatkozásában is igazolhatónak tűnik. Arról van szó, hogy számos interpretációs modell létezhet, melyek a tényeket új egységbe rendezik. Ezek az irodalomtörténész tudásán és személyiségén alapulnak, ilyen értelemben tehát a múlt rekonstruálása és megkonstruálása közti határvonal némiképp elmosódni látszik, hiszen az irodalmi múlt csak az irodalomtörténész szubjektív előfeltevéseinek szűrőjén keresztül mutatkozik meg előttünk. Végső soron az irodalomtudományos gondolkodásmódok közötti választás ízlés kérdése: ha valaki szívesebben olvas Esterházyt, mint mondjuk Földeák Jánost, akkor készségesen hajlandó elhinni Kulcsár Szabónak, hogy a szubjektum modern létértelmezése által konstituált beszédmódok vizsgálata – a maga összes elméleti, tudományos előfeltevéseivel egyetemben – a lehetséges módszerek legüdvözítőbbikének tekinthető, hiszen általa tudományosan is igazoltatik Esterházy Péter tehetsége. Elképzelhető természetesen olyan interpretációs modell is, amely a rendelkezésre álló adatok (szövegek) másfajta kritikai értelmezésével olyan szilárd elméleti és terminológiai alapokon nyugvó irodalomtörténeti folytonosságot hoz létre, mely a Kulcsár Szabóétól merőben eltérő múltképet konstruál. A lehetséges múltak közötti választás pedig a nézőpontok szubjektivitásán alapuló *hit* eredményeképp jön létre.

A Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében megjelenő értékvilág, az általa hangsúlyozott irodalomeszmény világosan jelzi, hogy a szerző érdeklődésének homlokterében a metonimikus elbeszéléstechnika alapjait megkérdőjelező „metaforikus” megalkotottságú művek állnak. A biztos ítélőképességgel párosuló egyéni ízlésen túl ennek az lehet a másik oka, hogy az irodalmi beszédmódok jelenlegi alakulása e technikát jelöli ki a fejlődés múltbeli főcsapásának. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Kulcsár Szabó Ernő a jelent olyan *végkifejletként* értékeli, ahonnan a szövegek, művek *visszaható* erővel alakítják (hozzák létre) az irodalmi folytonosságot. E folytonosság csomópontjait az individuuum létértelmezésében bekövetkező változások által alakított nyelvi

magatartásformák jelölik ki. Ebben a rendszerben a metonimikus és a metaforikus narrációs modellek által létrehozódó két pólushoz való közelség, illetve távolság határozza meg a műalkotások besorolhatóságát.

Az irodalmi művek vizsgálatának ez a módja az alkotások lényegi mozzanatainak újszerű értelmezésén keresztül időbeliségük olyan aspektusaira is fel kívánja hívni a figyelmet, melyre megfelelő terminológiai apparátus híján ez ideig nem volt lehetőség. Míg e rendkívül szoros módszertani, fogalmi háló egyrészt valóban új horizontokat nyit szerzők és művek értelmezésének legnagyobb részében, másrészt időnként épp ez a túlzott következetesség az, ami talán gyengítheti az „Irodalomtörténet” vitathatatlan értékeit. Ez az elméleti szigor ugyanis kizárólagosságot is jelent, vagyis a vizsgálható tényeknek a szemléletmód által történő olyan lehatárolását, mely határokon túla e módszer nem (sem) képes utalni, akár csak jelzésszerűen felvillantva egyéb értelmezési tartományok létét vagy lehetőségét is. Az Irodalomtörténet azon részei, melyek Kulcsár Szabó elméleti pozíciójának szempontjából az irodalmi folytonosság kitüntetettnek tekintett pillanatait vizsgálják, teljesen feledtetni tudják ezeket a határokat. Ilyenkor a módszer tökéletesen képesnek tűnik tárgyának árnyalt leírására, hiánytalanul igazolva, alátámasztva és magyarázva annak kiemelt irodalomtörténeti jelentőségét. Ennek megfelelően az Irodalomtörténet legmeggyőzőbb részeinek azokat az elemzéseket tartom, amelyek kapcsán Kulcsár Szabó valamilyen poétikai szemléletváltásról tudósít. A Kosztolányi, Szabó Lőrinc, vagy a Mészöly Miklós, Esterházy Péter, Nadas Péter művészetével foglalkozó fejezetek azt sejtetik, hogy Kulcsár Szabó módszerének igazi erőssége az irodalmi beszédmódok változásainak tettenérésében és diagnosztizálásában rejlik. Ezt látszik igazolni, hogy azokról a szerzőkről és művekről, melyek lényegüket tekintve nem sorolhatók szorosan egy-egy ilyen szemléletváltás agglomerációjában, a szerzőnek viszonylag kevés igazán értékelhető észrevétele van. Amikor például Krasznahorkai Sántangójáról annyit tudunk meg, hogy *„az inautentikus lét és egy ideáltipikusan elgondolt, metafizikai szabadságelv összeegyeztethetlenségére épül”,* vagy Márton László Tudatalatti megállója kapcsán arról értesülünk, hogy *„olyan profán és spirituális értelmezés-kombinációkat tesz lehetővé, amelyek egyidejűleg állnak a relativáció és a transzcendált értékképzetek vonzásában”;* úgy tetszik, mintha ezeket a mondatokat már más szerzőkre vonatkoztatva olvastuk volna egyszer. Mintha Kulcsár Szabó némi képp mechanisztikusan olyan művekre is rá szeretné húzni vizsgálati szempontjai által konstituált fogalmi hálóját, melyek ellenállni látszanak ennek; feltehetően azért, mert kívül esnek e vizsgálati mód jól meghatározható illetékességi körén. Hiszen az előbb idézett két mondat az adott kontextusban minden bizonnyal igaznak tekinthető e művekkel kapcsolatban, mégis panelszerűnek és semmitmondónak hat. És bár ezekért a sematikus megoldásokért bőven kárpótolnak irodalmunk szemléleti-technikai fordulópontjainak értő elemzése, mégis felmerül a kérdés, hogy az Irodalomtörténet tudományos apparátusa képes-e a konkrét művekben megjelenő irodalmi folytonosság lényegi aspektusát minden esetben megragadni, vagy hatóköre pusztán az irodalmi szemléletváltások bizonyos sajátosságainak pregnáns értelmezésére korlátozódik.

E bátoratlan és talán jogosulatlan kérdés mellett azonban mindenképpen érthetetlennek tűnik az Irodalomtörténet egy, véleményem szerint súlyos tartalmi hiányossága. Könyvének III. fejezetében Kulcsár Szabó arról ír, hogy 1948-tól kezdődően olyan politikai-ideológiai folyamatok veszik kezdetüket Magyarországon, melyek „gyökerestül átalakították az irodalmi diszkurzus egész rendjét”. Az irodalmi beszédmódok szerkesztés és autonóm fejlődése ekkor megszakadt, és egy ázsiai típusú „grand récit” szolgálta

tába kényszerült. A „megszakított folytonosság” jelképes dátumaként a szerző Márai 1948-as emigrációját jelöli meg. Mindez természetesen tökéletesen igaz – általában. Született azonban egy olyan mű, melynek megírását szerzője éppen a folytonosság „megszakadásának” évében kezdte meg. Hamvas Béla *Karneváljára* gondolok. Ezzel a művel nem csak akkor bánt mostohán irodalmi közéletünk, mikor megjelenését az ötvenes években lehetetlenné tette, hanem napjaink kritikája is, amely mind a mai napig adós maradt a *Karnevál* irodalmi múltunkba történő értő beemelésével. Úgy vélem, Kulcsár Szabó irodalomtörténete nem csak méltó, hanem jogosult is lett volna ennek a hiánynak a pótlására, hiszen a regényfejlődésnek épp azon jegyei válnak dominánssá a *Karneválban* – korukat jó huszonöt–harminc évvel megelőzve –, melyek Kulcsár Szabó Ernő érdeklődésére elsődlegesen tarthatnak számot. Mindezek ellenére azt gondolom, hogy az Irodalomtörténet olyan mű, melynek megjelenését a legnagyobb örömmel kell üdvözölni. Az irodalmi beszédmódok mellett ugyanis az irodalomról *szóló* beszédmódok is jelentős torzulásokon estek keresztül az elmúlt ötven évben. Ám miután a hetvenes évek közepétől sorozatosan jelentek meg azok a műalkotások, melyek egy radikális poétikai szemléletváltásról is hírt adva merőben új fogalmi és módszertani háló használatára kényszerítették kritikusait, megteremtődött az irodalomtudományos gondolkodás átalakulásának lehetősége is.

Ha új, meghatározó jelentőségű mű lép be a szövegek addig rendezettnek tűnő univerzumába, a művek közötti régi rend nyomban felborul, ugyanis az új mű megjelenése átértékeli a régebbi alkotások egymáshoz való viszonyát, jelentőségét, értékét. Átstrukturálja a múltat, amennyiben elődöket teremt magának, illetőleg mikor megkérdőjelezi a hagyomány bizonyos részeit. Ezt a feltételezést igazolja Kulcsár Szabó Ernő, aki Esterházy vagy Nadas regényeinek, Oravecz és Garaczi verseinek ismeretében egy olyan irodalmi múltat mutathat be, melynek rendje épp e szerzők alkotásainak köszönhetően szerveződött újjá. Az Irodalomtörténet tehát – minden, valószínűleg úttörő jellegéből adódó fogyatékosága mellett is – azért kikerülhetetlenül fontos könyv, mert nem csak azt tudatosítja, hogy a műalkotások jellegének időbeli változása mennyire átszervezheti stabilnak vélt irodalmi múltunkat, hanem azt is jelzi, hogy e változások értelmezéséhez a szintén folyamatosan megújuló és egymást átértékelő elméletekben való jártasság is szükséges.

¹ Egy ilyen összevetés alapfeltétele a különböző elméletekhez kapcsolódó, eltérő terminológiák párbeszédképessége lenne.

² H. R. Jauss: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* (Helikon, 1980).